

göze çarpmaktadır. Hadisin başlangıç kısmına ait farklı metinlerin en kapsamlısı yahudilerin yetmiş bir, hristiyanların yetmiş iki fırkaya ayrıldığı şeklindedir (İbn Mâce, "Fiten", 17; Ebû Dâvûd, "Sünnet", 1). Bu kısım ile ilgili diğer metinlerin hemen her kelimesinde, dolayısıyla muhtevasında farklılıklar vardır. Metnin devamında yetmiş bir veya yetmiş iki fırkadan sadece birinin cennete girebileceği yolundaki ilâve bazı rivayetlerde mevcuttur. Hadis metninin sonraki kısmı Muhammed ümmetinin yetmiş üç fırkaya ayrılacağı şeklindedir. Ebû Hüreyre'den nakledilip *Müsned* (II, 332), İbn Mâce ("Fiten", 17), Ebû Dâvûd ("Sünnet", 1) ve Tirmizî'de ("İmân", 18) yer alan rivayet burada sona ermektedir. Diğer sahâbilerden gelen rivayete ise yetmiş üç fırkanın biri hariç hepsinin cehennemlik olduğu kaydedilmekte, bunların bir kısmında kimlerin kurtuluşa ereceğinin sorulması üzerine "cemaatten ayrılmayanlar" veya "benim ve ahabımın takip ettiği yolu izleyenler" denilmektedir (rivayetlerin kaynağı için bk. Özler, s. 22-27). İftirak hadisinin son kısmında muhtevanın ifade ettiği hükmü tamamiyle değiştiren ve Makdisî ile İbnü'l-Vezîr tarafından nakledilen rivayet, "Yetmiş üç fırkanın biri hariç hepsi cennettedir" şeklindedir. Bu âlimlere göre diğer rivayet sahih ve muteber değildir (*Ahşenü't-tekâşim*, s. 39; *el-'Avâşım ve'l-kavâşım*, I, 186-187; III, 170-172; krş. Aclûnî, I, 149-150).

İbn Hazm iftirak hadisinin isnad açısından sahih olmadığını, bu durumdaki bir hadisin haber-i vâhidi kabul edenlerce bile delil niteliği taşımadığını söylemiş (*el-Faşl*, III, 247-248). İbnü'l-Vezîr de hadisin, Ebû Hüreyre'den rivayet edilip sadece semavî din mensuplarının gruplara ayrılacağını ifade eden kısmının sahih olduğunu ifade etmiştir (*el-'Avâşım ve'l-kavâşım*, I, 186-187; III, 170-172). Diğer âlimlerle muhaddisler Ebû Hüreyre rivayetini sahih kabul etmişler, biri hariç bütün müslüman fırkalarının cennette olacağı mânasındaki rivayeti ise isnadı zikredilmediğinden muteber görmemişlerdir (rivayetlerin sıhhatiyle ilgili tartışmalar için bk. Aclûnî, I, 149-151; Nâsir b. Abdullah b. Ali el-Kıfârî, I, 36-37; Özler, s. 29-39).

Abdurrahman Bedevî, yetmiş üç fırka hadisinin muhtevasını ve konumunu dik-kate alarak bu tür rivayetlerin sahih kabul edilemeyeceği kanaatinde olduğunu belirtmiştir. Çünkü rivayetlerin baş tara-

fında yer alan küsurlu rakamların bir peygamber tarafından vuku bulmadan önce zikredilmesi düşünülemez. Ayrıca her mezhebin kendini kurtuluşa ermiş olarak kabul etmesi hadisin içerik ve sonuçlarını geçersiz hale getirmektedir (*Mezâhibü'l-İslâmiyyîn*, I, 34).

Mezheplere ayrılmanın dinen câiz olup olmadığı hususu incelenirken müslümanların taşıması gereken misyonun göz önünde bulundurulması büyük önem taşır. Hz. Muhammed'in son peygamber olduğu, tebliğ edip uygulanma şeklini gösterdiği İslâmiyet'in bütün dinler için hak-kın kriteri niteliğini taşıyan bir içeriğe sahip bulunduğu, ümmetinin de hakikat şahitliği gibi bir görev üstlendiği Kur'an'ın beyanları arasında yer almaktadır (yk.bk.). İslâm peygamberinin, dünya var oldukça sürecek "hakkın temsilciliği" gibi bir görevin -daha işin başında iken-ters yöne çevrileceğini ilân etmesi na-kil ve akıl açısından kabul edilmesi zor bir husustur. Böyle bir telakkinin yegâne mesnedi ise isnad ve metin açısından problemler taşıyan bir hadisten ibarettir. Buna karşılık yukarıda bir kısmına temas edilen âyetlerin yanında Hz. Peygamber'in kıyamet gününde ümmetinin çokluğuyla iftihar edeceğini belirten hadisler de vardır (İbn Mâce, "Nikâh", 1; Ebû Dâvûd, "Nikâh", 3; Aclûnî, I, 318-319). Onun, ümmetinin büyük bir çoğunluğunun önce cehennemde azap gördükten sonra cennete gireceği yolunda yapılabilecek bir yorum da mantikî görünmemektedir.

Yetmiş üç fırka hadisini göz önünde bulunduran mezhepler tarihi müelliflerinin meydana getirdikleri eserlerde yetmiş üç sayısını doldurmak için zorlandıkları, birbirine benzemeyen muhteva planları düzenledikleri, ana ve tâli mezheplerin belirlenmesinde farklı tasniflere yer verdikleri görülür. Bunlar arasında Şehristânî gibi müteahhir dönem âlimleri de mevcuttur (Topaloğlu, s. 106). Bu sunî tutum yetmiş üç mezhep telakkisinin gerçekle bağdaşmadığını gösterir. Akaid mezheplerinin II. (VIII.) yüzyıldan itibaren ortaya çıkıp gelişmelerinin ardından IV. (X.) yüzyılın sonlarından günümüze kadar müslüman nüfusun % 90'ı aşkın büyük çoğunluğu Sünnî (Selefi, Mâtürîdî, Eş'arî), % 6-7'si Şîî, geri kalan küçük bir azınlık ise aşırı ve batınî akımlara mensup olmuştur. Ebû Hanîfe'den itibaren benim-senip yaygınlık kazanan ve âdeta bir ilke haline gelen anlayışa göre ehl-i kible-

olan müslümanlar din sınırlarının dışın-da tutulamaz (bk. TEKİR). Müslüman toplumlar varlıklarını ve değerlerini korumak, tarihten intikal eden misyonu temsil edip görevlerini yerine getirebilmek için kalıplaşan mezhep telakkilerini gerektiğinde aşabilmeli, naslarla bağlantılı olarak günün problemlerini çözecek tezler üretmelidir. Ancak bu faaliyet sosyal birlik ve beraberliği bozmamalı, dinin temel ilke ve hükümlerini kaldırmayı veya etkisiz hale getirmeyi de amaçlamamalıdır.

BİBLİYOGRAFYA :

Râgıb el-İşfahânî, *el-Müfredât*, "bğy", "snn" md.leri; İbnü'l-Esîr, *en-Nihâye*, "snn" md.; *Lisâ-nü'l-'Arab*, "bğy", "snn", "mrk" md.leri; Wensinck, *el-Mu'cem*, "cm'a" (cemâ'ât), "hdş", "mrk" md.leri; *Miftâhu küñûz's-sünne*, "üm-met", "havâric" md.leri; *Müsned*, II, 332; Dârimî, "Muqaddime", 16, 19, 22-23, 30, 35; Bu-hârî, "Şulh", 5, "Diyât", 6; Müslim, "Akzıye", 17; İbn Mâce, "Fiten", 17, "Nikâh", 1; Ebû Dâ-vûd, "Sünnet", 1, 5, "Nikâh", 3; Tirmizî, "İmân", 18, "Fiten", 7; Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'an*, Ha-cı Selim Ağa Ktp., nr. 40, vr. 172*, 564*; Makdi-sî, *Ahşenü't-tekâşim*, s. 39; Abdülkâhîr el-Bağ-dâdî, *Uşûlü'd-dîn*, İstanbul 1346 → Beyrut 1401/1981, s. 329-342; İbn Hazm, *el-Faşl*, III, 247-248; Gazzâlî, *Tehâfütü'l-felâsife* (nşr. Sü-leymân Dûnyâ), Kahire, ts. (Dârü'l-maârif), s. 82-83; İbnü'l-Vezîr, *el-'Avâşım ve'l-kavâşım* (nşr. Şuayb el-Arnaût), Beyrut 1412/1992, I, 186-187; III, 170-172; Şehâvî, *el-Makâşidü'l-ha-sene* (nşr. Abdullah Muhammed es-Siddîk), Ka-hire 1375/1956, s. 158; Beyâzîzâde Ahmed Efendi, *İşârâtü'l-merâm min 'ibârâtü'l-İmâm* (nşr. Yûsuf Abdürrezzâk), Kahire 1368/1949, s. 49-53; Aclûnî, *Keşfü'l-hafâ'*, I, 149-151, 318-319; M. Yaşar Kandemir, *Mevzû Hadisler*, An-kara 1975, s. 170; Abdurrahman Bedevî, *Mezâ-hibü'l-İslâmiyyîn*, Beyrut 1979, I, 34; Nâsir b. Abdullah b. Ali el-Kıfârî, *Mes'ele't-takrîb bey-ne Ehli's-sünne ve's-Şi'a*, Riyad 1413, I, 36-37; Bekir Topaloğlu, *Kelâm İlmi: Giriş*, İstanbul 1996, s. 101-103, 106; Mevlüt Özler, *İslâm Düşünce-sinde 73 Fırka Kauramı*, İstanbul 1996, s. 22-27, 29-39; Muhammed Ebû'l-Ecfân, "Münâşaratü'l-mezheb ve eşerühe'l-'ilmî", *Mecel-le'tü Câmî'ati'z-Zeytûne*, sy. 1, Tunus 1412-13/1992, s. 129-161; Rahmî Yaran, "Bid'at", *DİA*, VI, 129-131.

BEKİR TOPALOĞLU

Literatür. İlk dönemlerden itibaren mezhepler konusunda farklı düşünce sahiplerince yazılan eserler veya kendilerine nisbet edilen fikirler, onlara cevap vermek üzere müslüman çoğunluğun kalem aldığı kitaplar, yakın dönemde İslâm dünyasında ve Batı'da yapılan çalışmalar zengin bir literatür oluşturmuştur. II. (VIII.) yüzyılda telifine başlanan "makâlât" türü eserlerin çoğu zamanımıza ulaşmamıştır. Bu gelenek fırkaların te-

şekkülünden sonra devam etmiş, her fırkanın itikadî görüşlerinin tamamını bir-biriyle ve özellikle müslüman çoğunluğun görüşleriyle kıyaslayıp tenkide tâbi tutan, diğer dinler ve inanışlardan da söz eden “fırak” ve “mîlel-nihal” türü eserlerin yazılmasına başlanmıştır. VII. (XIII.) yüzyıla kadar devam eden bu faaliyet, girilen duraklama devri sebebiyle önemli bir gelişme kaydedememişse de yakın dönemdeki çalışmalar yeniden bir canlanma meydana getirmiştir.

1. Klasik Kaynaklar. Bibliyografik kaynaklarda Hâricîler'den Yemân b. Rebâb'ın *Kitâbü'l-Makâlât*, Necde b. Âmir el-Hanefî'nin *el-Makâle*, Hafs b. Eşyem'in *Kitâbü'l-Fırak ve'r-red 'aleyhim*, Kalhâtî'nin *el-Keşf ve'l-beyân* gibi eserlerine yer verilmektedir. Son kitabın fırkalarla ilgili bölümü *el-Fıraku'l-İslâmiyye min hilâlî'l-Keşf ve'l-beyân* adıyla yayımlanmıştır (nşr. Muhammed b. Abdülcelîl, Tunus 1984). Mu'tezile-Zeydiyye mensuplarından Muhammed b. Şeddâd ez-Zürkân'ın *Kitâbü'l-Makâlât*, Hayyât'ın *el-İntişâr* (nşr. Albert N. Nader, Beyrut 1957), Kâ'bî'nin *el-Makâlâtü'l-İslâmiyye*'sinin Mu'tezile'ye ait bölümü (*Fazlû'l-İ'tizâl*, nşr. Fuâd Seyyid, Tunus 1393/1974 içinde, s. 63-119), İbnü'l-Murtazâ'nın *el-Milel ve'n-nihâl* (nşr. Muhammed Cevâd Meşkûr, Tebriz 1959), Neşvân el-Himyerî'nin *el-Hûrû'l-İn* (nşr. Kemâl Mustafa, Kahire 1948) gibi teliflerine işaret edilebilir. İsnâaşeriyye müelliflerinden Hasan b. Mûsâ en-Nevbahtî'nin *Fıraku's-Şi'a* (Beyrut 1404/1984), Sa'd b. Abdullah el-Kummî'nin, *el-Makâlât ve'l-fırak* (nşr. Muhammed Cevâd Meşkûr, Tahran 1963), Şeyh Müfîd'in *Evâ'ilü'l-makâlât* (Tebriz 1371) adlı eserleri önemli örnekleri oluşturur.

Selef âlimleri de inançlarını ortaya koyup muhalifleri reddetmek amacıyla çeşitli eserler yazmışlardır. Ahmed b. Hanbel'in *Kitâbü's-Sünne* (Mekke 1349) ve *er-Red 'ale'z-zenâdika ve'l-Cehmiyye* (nşr. Abdurrahman Âmir, Riyad 1982), Dârimî'nin *er-Red 'ale'l-Cehmiyye* (nşr. Gösta Vitesdam, Lund-Leiden 1960), Malatî'nin *et-Tenbih ve'r-red* (nşr. Sven Dederling, İstanbul 1936), İbn Batta'nın *el-İbâne* (nşr. Rızâ b. Na'sân Mu'tî, Riyad 1988) gibi kitapları bunlardan bazılarıdır. Mâtürîdiyye âlimlerinin konuyla ilgili teliflerinden bazıları şunlardır: Mâtürîdî, *Kitâbü'l-Makâlât*; Necmeddin en-Ne-sefi, *Beyânü'l-mezâhib*; Ebû Muhammed Osman el-İrâkî, *el-Fıraku'l-müfterika* (nşr. Y. Kutluay, Ankara 1961); Ke-

malpaşazâde, *Risâle fi'l-fıraku'd-dâlle* (Süleymaniye Ktp., Lâleli, nr. 3711, vr. 114^{a-b}); Akkirmânî, *Risâle fi beyânî'l-fıraku'd-dâlle* (Süleymaniye Ktp., Fâtih, nr. 5353, vr. 18-21; bu alandakieserler için bk. Lewinstein, s. 89-118). Eş'ariyye âlimleri hem fırkalar hakkında bilgi vermek hem de bunların genel İslâmî anlayıştan ayrıldıkları noktaları göstermek üzere bazı kitaplar kaleme almışlardır. Bunlar arasında Eş'arî'nin *Maqâlâtü'l-İslâmiyyîn*'i (nşr. M. Muhyiddin Abdülhamîd, Beyrut 1411/1990), Abdülkâhir el-Bağdâdî'nin *el-Fark beyne'l-fırak*'ı (nşr. M. Muhyiddin Abdülhamîd, Beyrut 1411/1990), Şehfûr b. Tâhir el-İsferâyînî'nin *et-Tebşîr fi'd-dîn*'i (nşr. M. Zâhid Kevserî, Beyrut 1988), Şehristânî'nin *el-Milel ve'n-nihâl*'i (nşr. Ahmed Fehmî Muhammed, Beyrut 1410/1990), Fahreddin er-Râzî'nin *İ'tikâdâtü fırakü'l-müslîmîn ve'l-müşrikîn*'i (nşr. Ali Sâmî en-Neşşâr, Kahire 1938), Şemseddin el-Kirmânî'nin *el-Fıraku'l-İslâmiyye*'si (nşr. Selîme Abdürresûl, Bağdat 1973) sayılabilir.

Kerrâmiyye fırkasından Muhammed b. Heysam'ın *el-Makâle*'si, Mürcî-Kerrâmî geleneğinden Mekhûl en-Neseffî'nin *Kitâbü'r-Red 'ale'l-bida' ve'l-ehvâ'*ı (nşr. Marie Bernand, *Annales Islamologies*, XVI [1980], s. 39-126), İbn Hazm'ın Zâhirî mezhebinin öne çıkarmak amacıyla kaleme aldığı *el-Faşl*'ı (Abdurraman Umeyre v.dğ., Riyad 1402/1982) ve daha çok Hindistan'daki mezheplerden bahseden, Keyhusrev-i İsfendiyâr'a izâfe edilmekle birlikte müellifi meçhul *Debistân-ı Mezâhib* (nşr. R. Rızâzâde Melik, Tahran 1362) burada anılmalıdır.

III-VII. (IX-XIII.) yüzyıllarda yazılan kaynakların çoğu kaybolmuş, ancak elli civarında eser günümüze ulaşmıştır. Montgomery Watt, mezhepler tarihçiliği geleneğinde Eş'arî'ye ait *Maqâlâtü'l-İslâmiyyîn*'i ilk yazılan kitaplardan biri, Şehristânî'nin *el-Milel ve'n-nihâl*'ini en gözde kitap, Bağdâdî'ye ait *el-Fark beyne'l-fırak*'ı da geleneğin kesin çizgileriyle belirlendiği en eski eser olarak niteler (*İslâm Düşüncesinin Teşekkül Devri*, s. 1-2). Klasik eserlerin hemen hepsinin bazı eksiklikler taşıdığı kabul edilir. Bunların başında, çok yönlü bir hareket olarak mezhebin teşekkül ve tarihî gelişmesine önem verilmeyip bir kurucudan yola çıkılması ve onun görüşlerinin incelenmesi gelmektedir. Ayrıca bu eserlerin tasnifi birbirinden farklıdır. Bağdâdî, İsferâyînî ve Şehristânî gibi müellifler kitaplarını sıhhati tartışmalı olan yetmiş üç fırka hadi-

sine dayandırmışlar, dalâlet fırkalarının sayısını yetmiş ikiye çıkarmak için kendi içinde bile tutarlı olmayan yollara başvurmuşlardır. Diğer taraftan müelliflerin çoğu eserlerini fırkalar hakkında sağlıklı bilgi vermek yerine onları yargılamak için kaleme almıştır. Mezheplerin adlandırılmasında da zaman zaman hataya düşmüşler, fırkaların kendilerine verdikleri isimleri değil muhalif kesimlerin adlandırmasını göz önünde bulundurmuşlardır.

2. Mezheplerin Kendi Eserleri. İlk dönemlerden itibaren fırkalar görüşlerini temellendirmek, geniş halk kitlelerine ulaşmak ve muhaliflerinin itirazlarını cevaplandırmak amacıyla kitap telif etmeye başlamışlardır. Varlıklarını sürdürmeyen fırkaların eserleri genelde günümüze kadar gelmezken diğerlerinin literatürü belli ölçüde zamanımıza intikal etmiştir. İbnü'n-Nedîm, Hâricî âlimlerinin iman, tevhid, kader gibi konularda kaleme aldığı bazı risâlelerin isimlerini zikretmektedir (*el-Fihrist*, s. 233-234). Varlıklarını günümüze kadar sürdürebilmiş İbâziyye fırkası müelliflerinin tarih, itikad ve fıkıh konularına dair eserlerinden epeyce bir kısmı neşredilmiştir (Fıglalı, *İbâdiyye'nin Doğuşu ve Görüşleri*, s. 17-18; *DİA*, XIX, 261).

Başta Zeydî imamlarının temel eserleri olmak üzere mezhep mensubu âlimler çok sayıda kitap telif etmiştir. Seyyid Ahmed el-Hüseynî, *Mü'ellesâtü'z-Zeydiyye* adlı üç ciltlik eserinde (Kum 1413) büyük çoğunluğu günümüze kadar gelmeyen yahut Yemen kütüphanelerinde yazma halinde bulunan 3346 eseri zikretmektedir.

İsmâiliyye'nin Fâtımîler dönemi öncesi ve sonrası Nizâriyye ve Müsta'liyye kolları geniş bir literatür oluşturmuştur. İbnü'n-Nedîm ilk dönem İsmâilî müellifleri ve eserleriyle ilgili önemli bilgiler vermektedir (*el-Fihrist*, s. 238-241). Mezhebin önde gelen müelliflerinden Kâdî Nu'mân, Ca'fer b. Mansûr'ı-Yemen, Ebû Ya'kûb es-Sicistânî ve Hamîdüddin el-Kirmânî gibi müelliflerin önemli eserleri neşredilmiştir (*DİA*, XXIII, 132-133). Diğer taraftan Wladimir Ivanow *Ismaili Literature* (Tahran 1963), Ismail K. Poonawala da *Biobibliography of Ismaili Literature* (Malibu-California 1977) adlı eserlerinde bu alandaki literatürle ilgili olarak geniş kaynak tanıtları yapmışlardır. Dürzîler'e ait bazı eserler de ortaya çıkmış ve 1935 yılındaki Dürzî ihtilâlinin sonra basılıp yayılmaya başlamıştır. Fırkanın Emîn Muhammed, Abdullah en-Neccâr,

Sâmî Nesîb Mekârîm gibi ileri gelenlerinin eserleri neşredilmiş (*DİA*, X, 47), ayrıca Abdurrahman Bedevî, Dürzîler'ce yazılan 100'den fazla kitap hakkında bilgi vermiştir (*Mezâhibü'l-İslâmiyyîn*, II, 516-546). Nusayriyye'nin asırlar boyu gizli kalmış temel eserleri bölgede siyasî faaliyetlerde bulunan Fransızlar sayesinde XIX. yüzyılın sonlarında ortaya çıkarılmış; başta mezhebin kutsal kitabı *Kitâbü'l-Mecmû'* olmak üzere bazıları neşredilmiştir (yazma ve matbû 120'den fazla eserin tanıtımı için bk. a.g.e., II, 427-440).

İsnâaşeriyye müellifleri çeşitli İslâmî ilimlere dair çok geniş bir literatür meydana getirmiştir. Ebû Ca'fer et-Tûsî *el-Fihrist* adlı eserinde (Beyrut 1403/1983) kendi zamanına kadar gelen 909 kitaptan, modern dönemde Muhsin el-Emîn ise *A'yânü's-Şî'a'sında* yaklaşık 13.000 âlimle bunların eserlerinden bahsetmektedir. Hasan es-Sadr, Şîi âlimlerinin temel İslâm ilimlerine katkısını ortaya koymak amacıyla kaleme aldığı *Te'sîsü's-Şî'a* adlı kitabında (Beyrut 1401/1981) her birini bir ilme tahsis ettiği on dört bölümde Şîi âlimleri ve eserlerini sıralamıştır. Âgâ Büzürg-i Tahrânî *ez-Zer'â* adlı geniş çalışmasında (Necef-Tahrân 1355-1398; Beyrut 1403/1983) 53.510 kitabı tanıtmaktadır (ayrıca bk. *DİA*, XXIII, 149-153).

İbnü'n-Nedîm, Mu'tezile âlimlerine çok sayıda eser nisbet ettiği halde bunların pek azı günümüze intikal edebilmiştir (*el-Fihrist*, s. 201-222). Hayyât'ın *el-İntişâr'ı* (nşr. Albert N. Nader, Beyrut 1957), Kâdî Abdülcebbar'ın *el-Muğnî'si* (Kahire 1382-1385/1962-1965), Kâdî Abdülcebbar'a izâfe edilerek yayımlanmış olmakla birlikte öğrencisi Kivâmüddin Mankdîm'e ait olduğu da söylenen *Şerhu'l-Uşûlî'l-hamse* (Kahire 1988) gibi telifler bunların en önemlilerindendir. Abdurrahman Bedevî, Vâsıl b. Atâ'dan başlayarak Ebû'l-Hüzeyl el-Allâf, İbrâhim en-Nazzâm, Ebû Ali el-Cübbâî, oğlu Ebû Hâşim el-Cübbâî ve Kâdî Abdülcebbar gibi Mu'tezile'nin önemli şahsiyetlerinin görüşlerini sıralarken onların telifleri hakkında da bilgi vermektedir (*Mezâhibü'l-İslâmiyyîn*, I, 73-484). Sönmez Kutlu da Mürce'ye ait *Kitâbü'l-İrcâ'*, ircâ kasideleri ve öteki eserleri etraflıca tanıtmıştır (*Türkler'in İslâmlaşma Sürecinde Mürce ve Tesirleri*, s. 1-18).

Mâtürîdiyye ve Eş'ariyye kelâmcıları asırlar boyu devam eden gelişmelere paralel olarak zengin bir literatür meydana getirmişlerdir. Bekir Topaloğlu, Mâtürîdî çizgisinin ilk mümessili sayılan Ebû Hanî-

fe'den başlayarak İmam Mâtürîdî, Nese'î ailesine mensup âlimler, Nüreddin es-Sâbûnî, İbnü'l-Hümâm, Hızır Bey gibi şahsiyetlerin kelâma dair eserlerini zikretmiş (*Kelâm İlmi*, s. 125-134). Sönmez Kutlu da Mâtürîdî ve Mâtürîdiyye kültür çevresiyle ilgili geniş bir liste hazırlamıştır (*İmam Mâtürîdî ve Mâtürîdilik*, s. 385-432). Eş'ariyye de Ebû'l-Hasan el-Eş'arî'nin mahdud eserlerinin yanı sıra Bâkullânî, İmâmü'l-Haremeyn el-Cüveynî, Şehristânî, Fahreddin er-Râzî, Seyfeddin el-Âmidî, Beyzâvî, Teftâzânî ve Devvânî gibi şahsiyetler vasıtasıyla çok sayıda temel eser vücuda getirmiştir (bk. Topaloğlu, s. 24-35; Ali Abdülfettâh el-Mağribî, s. 278-284).

Vehhâbîlik ve Kâdiyânîlik gibi hareketlerin mezhep kurucuları ve diğer önemli şahsiyetlerine ait eserlerin hemen hemen tamamı neşredilmiş, ayrıca bu akımlara ait bazı temel eserler internet sitelerine yüklenmiştir.

3. Modern Çalışmalar. Modern dönemde mezheplere ait klasik eserlerin neşri ve tercümesinin yanı sıra mezheplerin oluşumu, fikrî temelleri ve tarihî seyriyle ilgili kitap ve makaleler zengin bir literatür meydana getirmiştir. Mezheplere dair çalışmaların XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren başladığı söylenebilir. Önce genellikle şarkiyatçılar tarafından klasik kaynakların neşir ve tercümesine girilmiştir. Şehristânî'nin *Kitâbü'l-Milel ve'n-nihâl'i* (nşr. W. Cureton, London 1842-1846), İbn Hazm'ın *el-Faşl'ı* (Kahire 1317-1321; İngilizce notlarla birlikte nşr. Israel Friedlaender, JAOS, XXVIII [1907], s. 1-80; XXIX [1908], s. 1-83; ayrı bir eser halinde, New Haven 1909), Bağdâdî'nin *el-Fark'ının* bir bölümü (nşr. ve trc. Kate Chambers Seelye, New York 1919), aynı eserin Abraham S. Halkin tarafından *Moslem Schisms and Sects* adıyla İngilizce tercümesi (Tel-Aviv 1935), Hayyât'ın *el-İntişâr'ı* (H. Samuel Nyberg, Kahire 1925), Nevbahtî'nin *Fıraku's-Şî'a'sı* (Hellmut Ritter, İstanbul 1931), Malatî'nin *et-Tenbîh ve'r-redd'i* (nşr. Sven Dederling, İstanbul 1936), Eş'arî'nin *Mağâlâtü'l-İslâmiyyîn'i* (nşr. Hellmut Ritter, Wiesbaden 1963), Nusayrîliğin kutsal metnini teşkil eden *Kitâbü'l-Mecmû'* (nşr. Rene Dussaud, *Historie et Religion des Nosairis*'in ekinde, Paris 1900) bu neşirlerden bazılarıdır. William E. Miller de İbnü'l-Mutahhar el-Hillî'nin İsnâaşeriyye inançlarını anlattığı *el-Bâbü'l-Hâdî 'aşerini* Mikdâd-ı Fâzıl (Süyûrî) şerhiyle birlikte tercüme edip yayımlamıştır (London 1928).

Klasik kaynakların ve mezheplere ait temel metinlerin neşir çalışmaları belli bir merhaleye gelince kelâm tarihi, İslâm mezhepleri, firkalar tarihi gibi isimler altında birtakım telif eserler de kaleme alınmıştır. Bunlardan bazıları şunlardır: Ali Mustafa el-Gurâbî, *Târîhu'l-fırakı'l-İslâmiyye ve neş'etü'lmi'l-kelâm 'inde'l-müslimîn* (Kahire 1378/1958); Abdurrahman Bedevî, *Mezâhibü'l-İslâmiyyîn* (Beyrut 1971; Ali Ekber Ziyâî, klasik çalışmalar ve bazı yazmalara da yer vermekle birlikte önemli eksikliklere rağmen eserinde genel nitelikte mezheplerden bahseden 140 civarında kitap adı zikretmektedir, *Fihris*, I, 8-50); Muhammed Ebû Zehre, *Târîhu'l-mezâhibü'l-İslâmiyye* (Kahire 1975); Sâbir Tuayme, *Dirâsât fi'l-fırak* (Riyad 1401/1981); Amîd Abdürrezzâk Mahmûd Esved, *el-Medhal ilâ dirâsâti'l-edyân ve'l-mezâhib* (Beyrut 1401/1981); İrfan Abdülhamîd, *Dirâsât fi'l-fırak ve'l-aḳā'idü'l-İslâmiyye* (Beyrut 1984); Muhammed Halîl ez-Zeyn, *Târîhu'l-fırakı'l-İslâmiyye* (Beyrut 1405/1985); Ali Abdülfettâh el-Mağribî, *el-Fıraku'l-kelâmiyyetü'l-İslâmiyye* (Kahire 1407/1986); Hüseyin Atvân, *el-Fıraku'l-İslâmiyye fi's-şimâli'l-İfrîkî* (Beyrut 1986); Mustafa eş-Şek'a, *İslâm bilâ mezâhib* (Kahire 1987); Ali Muhammed Velevî, *Târîhi 'İlm-i Kelâm ve Mezâhib-i İslâmî* (Tahrân 1988); Albert Nasrî Nâdir, *Medhal ile'l-fırakı'l-İslâmiyyeti's-siyâsiyye ve'l-kelâmiyye* (Beyrut 1989); Fuad Khuri, *Imams and Emirs* (Beirut 1990); Mahmûd Muhammed Mezrûa, *Târîhu'l-fırakı'l-İslâmiyye* (Kahire 1412/1991); Saîd Murâd, *el-Fırak ve'l-cemâ'âtü'd-dîniyye* (Kahire 1999).

İzmîrli İsmail Hakkı, *Muhassalü'l-ke-lâm ve'l-hikme* ile (İstanbul 1336) *Yeni İlm-i Kelâm* (İstanbul 1341-1343) adlı eserlerinde itikadî ve siyasî mezhepler hakkında bilgi vermiş, Yusuf Ziya Yörükân *Dârülfünun İlahiyat Fakültesi Mecmuası*'nda (sy. 3 [1926], s. 263-314; sy. 5-6 [1927], s. 187-277) Şehristânî, klasik mezhepler tarihi kaynaklarının değerlendirilmesi ve mezheplerin tetkikinde takip edilecek metotla ilgili önemli bilgiler veren iki makale yayımlamış, Yaşar Kutluay, *İslâmiyette İtikadî Mezheplerin Doğuşu* (Ankara 1959) ve *İslâm ve Yahudi Mezhepleri* (İstanbul 1968) isimli kitapları hazırlamıştır. Bekir Topaloğlu *Kelâm İlmi* adlı kitabında (İstanbul 1981) mezheplerin kısa tarihçesi, temel yaklaşımları, metotları, kaynakları ve coğrafyası

üzerinde durmuştur. Ethem Ruhi Fiğlalı'nın, birçok makale ve çalışması yanında günümüze kadar gelen mezheplerle ilgili bilgiler verdiği *Çağımızda İtikadî İslâm Mezhepleri* adlı eseri basılmıştır (İstanbul 1980, 1983, 1990; makaleleri için bk. Ethem Ruhi Fiğlalı'ya Armağan, Ankara 2002).

Batı'da yapılan çalışmalar arasında Julius Wellhausen'ın *Die Religiös-politischen Oppositionsparteien im alten Islam* (Göttingen 1901, *İslâmiyetin İlk Devrinde Dini Siyasi Muhalefet Partileri*, trc. Fikret İşıltan, Ankara 1989) adlı eserinde siyasi mezheplerin doğuşuyla ilgili bilgiler yer almaktadır. Ignaz Goldziher'in *Vorlesungen über den Islam*'ının (Heidelberg 1910; *el-'Akide ve ş-şer'â fi'l-İslâm*, trc. Muhammed Yûsuf Mûsâ v.dğr., Beyrut 1946) beşinci bölümü itikadî ve siyasi mezheplere tahsis edilmiştir. İslâmiyet hakkında da geniş bilgiler verilen *Religion in the Middle East* adlı eserin (ed. A. John Arberry, Cambridge 1969) II. cildinde İsnâaşeriyye, Zeydiyye, İbâziyye, İsmâiliyye, Dürzîlik ve Kâdiyânîlik gibi mezhepler hakkında makaleler bulunmaktadır. W. Montgomery Watt'ın bilhassa *The Formative Period of Islamic Thought* adlı eseri (London 1973, *İslâm Düşüncesinin Teşekkül Devri*, trc. Ethem Ruhi Fiğlalı, Ankara 1981) mezhepler tarihi alanında önemli bir incelemedir. Wilfred Madelung'un *Mâtürîdiyye, Münzie, İmâmîyye Şîası, İsmâiliyye* gibi mezheplerle ilgili makalelerini bir araya getirdiği eserle (*Religious Schools and Sects in Medieval Islam*, London 1985) Josef van Ess'in İslâm'ın ilk dönemlerindeki itikadî ve fikrî hareketlere dair geniş bilgiler veren külliyyatı da (*Theologie und Gesellschaft im 2. und 3. Jahrhundert Hidschra*, Berlin 1993) kayda değer çalışmalardır.

Bunlardan başka birbiriyle ilişkili birkaç mezhebi yahut tek bir mezhebi inceleme konusu yapan ve literatürünü tanıtan çalışmalar da oldukça fazladır. Gittikçe zenginleşen bu literatür ansiklopedi maddeleri, tez çalışmalarıyla özel incelemelerde ve müstakil kitapların bibliyograflarında görülmektedir. Mezheplerin doğuşu, tasnifi, kurucuları, gelişimi, temel metinlerinden bazı risâlelerinin neşri, literatürü vb. konularda İslâm dünyasında ve Batı'da yayımlanan birçok makale yanında mezheplerle ilgili ansiklopediler de bulunmaktadır. Bu alanda meydana getirilen ansiklopedilerin önemlileri şunlardır: Ârif Tâmir, *Mu'cemü'l-fırak'ı'l-İslâmiyye*

(Beyrut 1990); Muhammed Cevâd Meşkûr, *Mevsû'atü'l-fırak'ı'l-İslâmiyye* (Beyrut 1415/1995); Abdülmün'im el-Hifnî, *Mevsû'atü'l-fırak ve'l-cemâ'ât ve'l-mezâhibi'l-İslâmiyye* (Kahire 1413/1993); İsmâil el-Arabî, *Mu'cemü'l-fırak ve'l-mezâhibi'l-İslâmiyye* (Mağrib 1413/1993).

BİBLİYOGRAFYA :

Bağdâdî, *Mezhepler Arasındaki Farklar* (trc. Ethem Ruhi Fiğlalı), Ankara 1991, tercüme edenin önsözü, s. XIII-XVII; İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist* (Tecdüddü), s. 201-247; Taşköprizâde, *Miftâhu's-sa'âde*, I, 322-324; Abdurrahman Bedevî, *Mezâhibü'l-İslâmiyyin*, Beyrut 1973, I, 73-484; II, 427-440, 516-546; W. Montgomery Watt, *İslâm Düşüncesinin Teşekkül Devri* (trc. Ethem Ruhi Fiğlalı), Ankara 1981, s. 1-7; Bekir Topaloğlu, *Kelâm İlmî: Giriş*, İstanbul 1981, s. 23-35, 125-138; Ethem Ruhi Fiğlalı, *İbâdiyye'nin Doğuşu ve Görüşleri*, Ankara 1983, s. 9-18; a.mlf., "İbâziyye", *DİA*, XIX, 261; M. Momen, *An Introduction Shi'i Islam*, London 1985, s. 345-361; Ali Abdülfettâh el-Mağribî, *el-Fırak'ı'l-İslâmiyyetü'l-İslâmiyye*, Kahire 1407/1986, s. 278-284; Ali Ekber Ziyâî, *Fihrisü meşâdirü'l-fırak'ı'l-İslâmiyye*, Kum 1415, I, 8-50; II, 9-161; Farhad Daftary, *Medieval Isma'ili History and Thought*, Cambridge 1996, s. 1-17; Abdullah el-Garîfî, *el-Teşeyyü*, Dimaşk 1417/1997, s. 773-828; Sönmez Kutlu, *Türkler'in İslâmlaşma Sürecinde Münzie ve Tesirleri*, Ankara 2000, s. 1-18; a.mlf., "Ebû Mansûr el-Mâtürîdî ve Mâtürîdî Kültür Çevresiyle İlgili Bibliyografya", *İmam Mâtürîdî ve Mâtürîdilik* (haz. Sönmez Kutlu), Ankara 2003, s. 385-432; Amr Halife en-Nâmî, *Dirâsât 'ani'l-İbâziyye* (trc. Mîhâil Hûrî), Beyrut 2001, s. 308-322; A. Bülent Ünal, "Türkiye'de İslâm Mezhepleri Tarihi Çalışmalarına Bakış", *Ethem Ruhi Fiğlalı'ya Armağan*, Ankara 2002, s. 326-335; K. Lewinstein, "Doğu Hanefî Fırak Geleneği Üzerine Notlar" (trc. Sönmez Kutlu – Muzaffer Tan), *İmam Mâtürîdî ve Mâtürîdilik* (haz. Sönmez Kutlu), Ankara 2003, s. 89-118; H. Ritter, "Philologika III, Muhammedanische Häresiographien", *Isl.*, XVIII (1929), s. 35-59; J. van Ess, "Biobibliographische Notizen zur Islamischen Theologie", *WO*, XVI (1985), s. 128-135; Mustafa Öz, "Dürzîlik", *DİA*, X, 47; a.mlf. – Mustafa Muhammed eş-Şek'a, "İsmâiliyye", a.e., XXIII, 132-133; İlyas Üzümlü, "İsnâaşeriyye (Literatür)", a.e., XXIII, 149-153.

İLYAS ÜZÜM

□ FIKIH. Hz. Peygamber'in sağlığında dinî hayata ve hukukî ilişkilere dair meselelerin çözümü için icthada başvurulsa da neticede bu çözümler vahyin kontrolü altında bulunuyordu. Onun vefatıyla birlikte bu imkân sona erdiği gibi İslâm coğrafyasının genişlemesi sebebiyle icthadî meselelerin sayısında önemli bir artış ortaya çıktığından icthad faaliyetleri yeni bir ivme kazanmıştır. Daha Resûlullah hayatta iken bile farklı eğilimlere sahip olduğu bilinen ve icthad hususunda te-

mayüz etmiş bulunan sahâbîlerin bu dönemde farklı sonuçlara ulaşması tabii idi. Hz. Peygamber'in bazı konulardaki sözlerinin ve uygulamalarının bir kısım sahâbînin bilgisi dışında kalması yahut ondan duydukları veya gördüklerini unutmaları da sahâbe arasındaki görüş ayrılıklarının ortaya çıkmasına sebep olabiliyordu. Müslüman nüfusun bulunduğu değişik merkezlere dağılan âlim sahâbîler, buralardaki müslümanlara İslâmiyet'i hem teorik hem de uygulamalı olarak öğretiyorlardı. Bunların etrafında çok geçmeden, sadece karşılaştıkları meseleleri danışmakla yetinmeyip mesailerini onlara talebe olmaya hasreden, nasların anlaşılması ve olayların tahlil edilip değerlendirilmesi konusunda onların yaklaşımını koruyan, başkalarına aktaran ve öğreten tâbiî âlimleri yetişmiştir. Bunların bulunduğu ilim merkezlerinde, sağlam kabul edilen sünnet malzemesi ve benimsenen icthad yöntemleri yanında kazâ ve fetva alanında ortaya konan sonuçlar ve toplunun pratikleri bakımından da farklılaşmalar görülüyordu (bk. FIKIH). Bu farklılaşmaların bir ekolleşme halini aldığı I ve II. (VII-VIII.) yüzyıllarda en belirgin ihtilâflar Irak (Kûfe) ve Hicaz (Medine) âlimleri arasında meydana gelmiştir. Hicâziyyûn (Ehl-i Hicâz) ve İrâkıyyûn (Ehl-i İrâk) olarak anılan ekolleşme daha ziyade, hüküm istinbat ederken hadise ve re'ye dayanma konusundaki farklı anlayışları ve bunlara dayalı fikhî birikimleri ifade ediyordu. Bu ekoller arasında etkileşim olsa da Irak'ın Hicaz'a tesiri daha fazla olmuş ve Medine ekolünün doktrin bakımından gelişmesi çok defa Kûfe ekolünün gerisinde kalmıştır. Tebeu't-tâbiîn nesli âlimleri arasındaki fikhî ayrılıklar da öncelikle içinde yaşadıkları ilim merkezlerinin fikhî birikimindeki farklılıklara dayanıyordu. Nitekim bu devirde Kûfe'deki en önemli ilim halkasına sahip olan Ebû Hanîfe, burada sahâbe neslinden itibaren oluşan mükteşebâtı ve gelişen fikhî düşünce tarzını, Medine'nin imamı olarak tanınan Mâlik b. Enes de bu şehirde teşekkül etmiş fikhî birikimi esas almıştır. Ebû Hanîfe ve Mâlik b. Enes'in ilim halkaları ve gerçekleştirdikleri fikhî faaliyet fikhîn müstakil bir disiplin haline gelme sürecine girdiğini gösteren özellikler taşıyor.

II. (VIII.) yüzyılın ortalarından itibaren fikhî kavramları ve meseleleri hakkında kapsamlı çalışmalar yürüten Ebû Hanîfe, Süfyân eş-Sevrî, Leys b. Sa'd, Abdurrahman b. Amr el-Evzâî, Mâlik b. Enes, Muhammed b. İdrîs eş-Şâfiî, Ahmed b.